

**Житомирський державний університет
ім. І. Франка**

**Гендерні особливості ставорольої ідентичності
молодших школярів**

Курсова робота
студентки 34 групи
соціально-психологічного факультету
Зборовської Алли Петрівни

Науковий керівник
С.В.Крамарчук

Житомир-2009

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. Категорія „гендер” як предмет психологічних досліджень.....	6
1.1. Стан дослідженості гендера як соціокультурної характеристики особистості.....	6
1.2. Вікова динаміка становлення становлення психологічної статі дитини.....	21
Розділ 2. Психологічні чинники формування гендерної ідентичності у молодшому шкільному віці.....	30
2.1. Діагностика та корекція статево-рольових стереотипів молодшого школяра.....	30
ВИСНОВКИ.....	36
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	40
ДОДАТКИ.....	47

ВСТУП

Особлива роль у формуванні особистості хлопчика або дівчинки належить статевої ідентичності. Гендерні установки у взаємодії із ціннісними орієнтаціями як відомо зумовлюють характер засвоєння гендерних ролей. Гендерна роль виступає не лише як механізм формування уявлень особистості про себе як представлення певної статі, але й є способом фіксації на суб'єктивному рівні цінностей між статевих взаємин. Статево-рольові цінності орієнтації, як складова самосвідомості та основа гендерних установок безпосередньо впливає на когнітивну, афективну і регулятивно-поведінкову сфери конкретного індивіда. Тому формування належного ціннісного підґрунтя гендерних установок щодо власної та протилежної статі є важливим завданням виховання особистості молодшого школяра.

Отже, значущість молодшого шкільного віку для формування гендеру у структурі особистості спонукає дослідити психологічні чинники даного процесу, конкретизувати виховний ресурс сім'ї, школи в оптимізації статевого виховання дитини.

Актуальність і недостатня вивченість проблеми гендерного розвитку особистості молодшого школяра зумовили вибір теми курсової роботи „Гендерні особливості статевої ідентичності молодших школярів”.

Внутрішній світ особистості та її самосвідомість здавна привертала увагу філософів, учених і художників Свідомість і самосвідомість — одна із центральних проблем філософії, психології та соціології. Її значення зумовлене тим, що вчення про свідомість і самосвідомість становить методологічну основу рішення не тільки багатьох найважливіших теоретичних питань, а й практичних завдань формування життєвої позиції.

Самосвідомість є вершиною розвитку психічних функцій, вона дає змогу людині не тільки відображати зовнішній світ, а й, виділивши себе в цьому світі, пізнавати свій внутрішній світ, переживати його. Усвідомлення себе як деякого стійкого об'єкта передбачає внутрішню цілісність, стійкість

особистості, яка, незалежно від ситуацій, які можуть змінюватися, здатна залишатися собою.

Підсумковим наслідком процесу самопізнання є динамічна система знань людини про себе, поєднана з її оцінкою — «Я-концепцією».

Я-концепція формується в людини у процесі соціальної взаємодії як неминучий і завжди унікальний продукт її психічного розвитку, як стійке психічне надбання, що зазнає внутрішніх коливань і змін. Вона цілісно впливає на життя людини — від дитинства до глибокої старості.

Об'єктом дослідження є процес статевої соціалізації особистості.

Предметом дослідження – психолого-педагогічні чинники та вікові особливості засвоєння статевої ідентичності молодшими школярами.

Мета роботи – систематизувати та узагальнити психологічні фактори гендерної соціалізації та перевірити їхній вплив на формування гендерних установок дитини 6-10 р. в експериментальних умовах.

Завдання дослідження:

1. Вивчити ступінь розробленості проблеми статевої соціалізації у молодшому шкільному віці.
2. Дослідити відмінності у засвоєнні гендерних ролей хлопчиками та дівчатками молодшого шкільного віку у контексті впливу сім'ї і школи.
3. Підібрати та апробувати методики діагностики, корекції та оптимізації гендерного становлення учня початкової школи.
4. Конкретизувати діючі, напрями та психологічні резерви гендерного виховання в умовах сучасного освітнього простору.

Теоретичну основу дослідження склали:

- загальнотеоретичні положення гендерної психології та педагогіки Ш.Берн [40], В.Є.Каган [48-51].
- теоретичні принципи і положення підходу до аналізу статевої соціалізації та її становлення у дитинстві, визначені І.С.Коном [55-57], В.Є. Каганом [48-51] та інші;

- принципи гендерного виховання, запропоновані Т.В.Говорун [5; 6; 10], О.Кікінеджи [4], В.М.Кравцем [16;17], І.С.Коном [55-57] ат інші.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз та зіставлення змісту наукового доробку вітчизняної та зарубіжної психології; емпіричні-спостереження, експеримент (констатуючий, формуючий, розвиваючий), математичної статистики; інтерпретації отриманих даних.

Практичне значення дослідження: підібрані методики проведення гендерного виховання молодших школярів, засоби підвищення гендерної освіченості вчителів та батьків, що дозволяє оптимізувати становлення ціннісних засад гендеру, сприяє процесу статевої соціалізації дитини в умовах сучасної початкової школи. А відтак використання розроблених рекомендацій та підібраних методик для батьків та вчителів сприятиме більш гармонійному розвитку дитячої сексуальності.

Структура та обсяг роботи. Курсова робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

Розділ 1. Категорія „гендер” як предмет психологічних досліджень

1.1. Стан дослідженості гендера як соціокультурної характеристики особистості

У контексті завдань нашої роботи необхідно проаналізувати наукові погляди на співвідношення понять „стать”, „гендер”, „соціалізація” та їхньої взаємодії у процесі онтогенетичного розвитку.

Як відомо, соціалізація особистості - це акумулювання нею у процесі життя і діяльності досвіду соціального розвитку і поведінки, нагромадженого людством, який передається за посередністю виховання й суспільства. До найбільш поширених визначень соціалізації, на думку українського дослідника Л.Е.Орбан-Лембрик, належить таке: „соціалізація - це процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві” [26, 90].

Отже, в основі психологічного розуміння соціалізації особистості (в т.ч. молодшого школяра) лежить характеристика соціально-психологічного типу особистості як специфічного утворення, продукту соціально-психологічного відображення соціального життя, соціальних відносин. Щодо статевої соціалізації, то йдеться про входження у суспільство і активну взаємодію із соціумом чоловіків і жінок. Цей процес розпочинається ще у дитинстві і передбачає підготовку включення хлопчиків та дівчаток у соціальне життя шляхом активного засвоєння його норм, цінностей, установок, ролей та ідеалів.

Відходячи із тлумачення статевої соціалізації як результату засвоєння людиною умов соціального життя та активного відтворення нею соціального досвіду, Л.Е.Орбан-Лембрик, С.Л.Лембрик пропонують розглядати її як типовий та одиничний процеси. Перший визначається соціальними умовами, залежить від класових, етнічних, культурних та інших відмінностей, пов'язаний із формуванням типових для певної спільноти стереотипів поведінки. Другий як

одиничний процес передбачає індивідуалізацію особистості у контексті вироблення нею власної чоловічої чи жіночої лінії поведінки, набуття особистого життєвого досвіду.[20 134-143]. Загалом фактори статевої соціалізації особистості поділяються на 3 групи: мікрофактори, мезофактори та макрофактори. До основних позасімейних агентів (факторів), в т.ч. інститутів статевої соціалізації особистості у цій структурі, належать насамперед школа, товариства однолітків, засоби масової комунікації, реклама, "значущі інші" (сусіди, учителі, друзі, кумири), етнос, регіональні умови, країна, держава, культура тощо (Див. додаток 1). Соціалізація кожної особистості (в т.ч. молодшого школяра) здійснюється за допомогою механізмів соціалізації та з використанням адекватних засобів (Див. додаток 2).

Зокрема, гендер - поняття, яке використовується в соціальних науках для відображення соціокультурного аспекту статевої приналежності людини; насамперед це - соціальна організація статевих відмінностей та культурологічна характеристика поведінки відповідно до статі. В англійській мові поняття гендер має два тлумачення: секс (sex) - "стать" гендер - "соціостать". Секс і гендер знаходяться на різних полюсах в житті людини. Стать є стартовою позицією, з нею людина народжується, вона детермінована біологічними факторами: гормональним статусом, особливостями перебігу біохімічних процесів, генетичними відмінностями, анатомією. Гендер - конструкція іншого полюсу. Це своєрідний підсумок соціалізації людини в суспільстві в відповідності з її статевою приналежністю [45, 166].

Як відомо, складові культури - це цінності, моральні норми, звичаї, закони поведінки, що поділяються засвоюються людиною і передаються з покоління в покоління за допомогою механізму соціалізації мови чи іншого засобу комунікації. Тому сучасні вчені (Ш.Берн [40], І.Кон [55, 57], та ін.) вважають кросс-культурні дослідження статі важливими саме тому, що на межі міжкультурних відмінностей з'ясовується, які риси гендера складають його біологічну характеристику, а які - культурну. Іншими словами, якщо конкретна гендерна відмінність спостерігається в культурах, які сильно відрізняються в інших

аспектах, можна припустити, що у цієї відмінності є й біологічна основа, а тому вона має універсальну сутність.

Більшість людей анатомічно відповідають чоловічій чи жіночій статі, однак картина ускладнюється при спробі вивчити їх сприйняття себе як чоловіків і жінок або як носіїв ознак маскуліності чи фемінності. Людські істоти володіють чітким внутрішнім відчуттям своєї приналежності до чоловічої чи жіночої статі або посідають проміжну кросс-гендерну позицію. Гендерна ідентичність - це часткове, внутрішнє сприйняття своєї статі, суб'єктивне осмислення переживання статевої ролі, своєрідна єдність статевого самоусвідомлення та поведінки". Водночас люди демонструють навколишнім, наскільки вони по відношенню до суспільства посідають чоловічу, жіночу чи кросс-гендерну позицію (своїми висловлюваннями на цю тему, прагненнями до сексуальної привабливості, поведінки тощо). У енциклопедичному словнику зазначається, що статева роль - це публічний вияв людиною ототожнення зі статтю, статевої ідентичності. Поведінка, яка реалізує ці нормативні очікування або орієнтована на них, називається статево-рольовою [74. 223].

Таким чином, параметри, за якими люди оцінюють і сприймають свою гендерну роль, частково є фізичними, а частково - соціокультурними. Маскуліні і фемінні елементи наявні в кожній людині, навіть якщо її домінуюча ідентичність більш схильна до того чи іншого типу. Тому відмінності в поведінці між чоловіками і жінками носять здебільшого кількісний характер.

Науковий доробок, присвячений кросс-культурним дослідженням гендера (Див.: [40]; [4]; [6]; [16]; [11]), наголошує на думку про те, що існує чотири аспекти гендерної етики (універсальні аспекти суспільства), в яких збігаються різноманітні за іншими показниками культури

- 1) розподіл праці за статевою якістю (гендерні ролі);
- 2) переконання або стереотипи, пов'язані із відмінностями між жінками й чоловіками;
- 3) диференціальна соціалізація хлопчиків і дівчаток;
- 4) менша влада і більш низький статус жінки [40, 240].

Історично склалося так, що майже в кожній культурі жінки і чоловіки виконували різну роботу, в цілому світі робочі місця поділені за статевою-ознакою. Риси характеру, які суспільство традиційно приписує чоловікам, вважаються більш цінними, ніж стереотипні жіночі якості. В зв'язку з цим певна частина жінок навіть почувають себе неповноцінними істотами у порівнянні з чоловіками. А відтак витоки нерівності статей слід шукати в історичному розподілі праці між чоловіком та жінкою, який у процесі виникнення парної сім'ї закріпив за сильною статтю функції захисника, годувальника, а за жінкою - виховну опікувальну роль. Звідси і традиційний розподіл статевих ролей: чоловік - лідер, організатор і спрямовуюча сила в сім'ї та суспільстві, жінка - виконавець і послужниця, берегиня сімейного вогнища, чий простір обмежується відомим німецьким висловом: "Kirche, Kuche, Kinder - церква, кухня, діти"[5, 95].

Статевотипізовані установки, що домінують у сучасному українському соціумі, теж орієнтовані на традиційний розподіл статевих ролей. На побутовому рівні цей традиційний розподіл виглядає досить невинним. Так, у пісні "Скажи, за що ти нас покинув?" жінка у розпачі благає: "Не залишай мене, коханий!". Отже, тільки чоловік, на думку автора, може принести справжнє щастя жінці. Проте в часи трансформації статево-рольових установок чи варто поширювати таку установку, що зводить позицію жінки до пасивного очікування долі, яка може усміхнутися тільки в образі чоловіка? Прийняти позицію в підпорядкуванні свого Я іншій статі означає породити пасивно-залежну особистість, нездатну до самоствердження в будь-якій сфері людського існування.

Статеві стереотипи - важливий соціально-психологічний механізм, що створює установку на те, якими мають бути чоловіки і жінки, - це усталені, стійкі форми сприйняття й оцінки особистісних якостей та поведінки чоловіків і жінок. Загалом зміст стереотипізованих уявлень про чоловіків та жінок у тому чи іншому суспільстві певною мірою відбиває його психологію. Статеві стереотипи мають складну структуру і поєднують у собі щонайменше чотири компоненти - особистісні якості, які вважають чоловічими або жіночими, типові для статі види

діяльності, статовспіввідносні професії та соціальні ролі, а також оцінку зовнішніх даних. Статеві стереотипи є своєрідною вказівкою обом статям на їхнє призначення у суспільстві. Замислимося, чому так мало змінюються стереотипні уявлення про чоловіків та жінок не тільки протягом людського життя, а й кількох поколінь. З одного боку, саме ця стійкість, неприйнятність корекції полегшує процес ідентифікації зі статевими ролями, дає відчуття причетності до певної статевої категорії, починаючи з дитинства. З іншого люди сліпо слідує цим приписам та шаблонам попри те, що їх ігнорування могло б змінити їхнє життя на краще. Адже основу статевого стереотипу становлять нічим немотивовані упередження, перебільшення та неадекватні очікування, які базуються на спрощеному розумінні соціальних явищ, на уявній очевидності певних норм поведінки.

Прийняті у суспільстві гендерні норми і стереотипи певною мірою визначають психологічні якості, обираючи видів діяльності, професії людьми (заохочуючи одні і негативно оцінюючи інші) залежно від статевої приналежності індивіда. За гендерним підходом, бути чоловіком або жінкою означає не стільки володіння певними природними якостями, скільки виконання тієї чи іншої гендерної ролі. А відтак поняття „фемінність” і „маскулінність” вживаються у гендерних дослідженнях насамперед для позначення культурно-символічного змісту „жіночого” і „чоловічого”, а поняття „стать” – як комплекс біологічних характеристик, за якими людство поділяється на чоловіків та жінок.

Вагомий науковий доробок в царині кросс-культурних досліджень відмінностей психологічних рис чоловіків і жінок запропонований зарубіжними психологами Д.Вільямсом і Д.Бест в їхній праці "Вимірювання стереотипів, пов'язаних з статтю: дослідження тридцятьох народів" [40, 244]. Вони виявили таку закономірність: в країнах, де інтенсивно розвивається економіка і збільшується кількість працюючих жінок, гендерно-рольова ідеологія стає більш ліберальною.

Таким чином, гендерні стереотипи виникають на основі гендерних ролей, виступають як норми для жінок і чоловіків і є моделями для гендерно-рольової соціалізації.

Проблематику гендерних відмінностей досліджувала також науковець Е.Іглі [63, 175], яка у своїй монографії "Міжстатеві відмінності в соціальній поведінці" запропонувала теорію, що описує механізм взаємодії культури і біології у їх виникненні (Див.: рис.1.1).

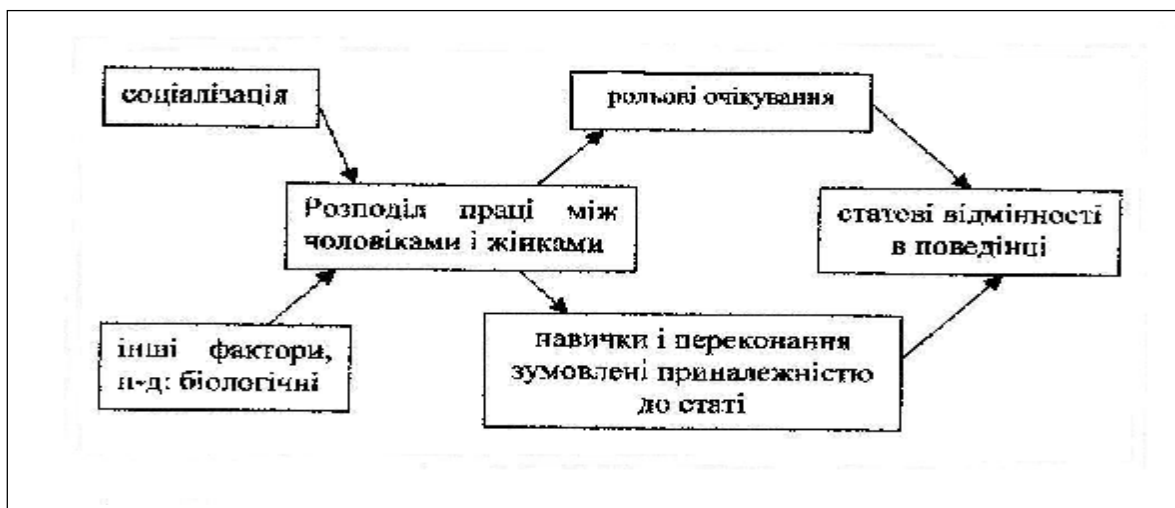

Рис. 1.1. Соціально-рольова теорія гендерних відмінностей в соціальній поведінці.

Різні впливи, в тому числі дитячий досвід і біологічні фактори, настановлюють дітей як майбутніх чоловіків і жінок на вибір різних ролей. Власне, очікування, навички і переконання, пов'язані з цими різними ролями, і впливають на їхню подальшу поведінку як чоловіків і жінок.

В цілому світі люди зважають один на одного для задоволення фізичних і соціальних потреб, а також для того, щоб отримати інформацію, необхідну для розуміння соціуму. А тому не дивно, що як тільки діти усвідомлюють (адекватно віку) важливість і сутність гендера в їх культурі, то відповідно моделюють і свою статево-рольову поведінку. До речі, в багатьох культурах і нині дотримуються обряду ініціації дітей і підлітків, що підкреслює глибинно-історичне значення статевої соціалізації для суспільства незалежно від того, що це за суспільство, на якій півкулі знаходиться.

У контексті завдань нашого дослідження доцільно проаналізувати наукові підходи до статевої соціалізації дітей в умовах української

етнокультури Так, дослідники Т.В.Говоруц, О.І.Забужко, О.М.Шарган підкреслюють, що українська етнокультура розкриває глибинні архетипічні уявлення про фертильність, чуттєвість, зближення, сутність парубання та продовження роду. У свідомості українців стать є половинним буттям, а смисл сімейного життя українці вбачають не лише у пошуку іншої половини, але й у гармонійному спілкуванні з нею (Див.: [4]; [5]; [6]; [13]).

У статевій свідомості українців відсутні ригідні стереотипи щодо маскулінності-фемінності, дихотомічність яких притаманна більшості етносів. Адже витоками маскулінності українського жіноцтва від давніх до нинішніх часів є як освіченість, дієвість, рішучість княгині Ольги або нашої сучасниці Ю.Тимошенко, так і ідеї незалежності та вольностей, що особливо поширилися з часів Запорізької Січі. Як підкреслюють етнографи та історики, українська духовна традиція виробила своєрідний код характеру українки: розум, доброта, мужність та гідність.

Тому феміністичний рух в Україні боротьбу жінок за рівні права з чоловіками розглядає лише як часткове завдання, підпорядковане вищій меті: вивести жінку з позиції жертви, утвердити її права на рівні з чоловіком, можливості розвинути навички самотійного життєвого вибору.

Колективна підсвідомість українців містить чимало інших статово-рольових настанов, пов'язаних з національною історією та культурою. На різних щаблях підсвідомого домінуючого гендерною рисою українців є пошана до жінки та її волі, партнерство статей, індивідуалізація характерів позастатеву належністю, взаємна довіра і ніжність. Тим більше, що зараз набуває обертів поширення нового типу сім'ї та подружніх стосунків - партнерських, егалітарних, які ще іноді називають біархатними (від лат. *bi* - подвоєння та грецьк. *орхп* - влада) [31, 4].

Гендерна рівність і культурне різнобарв'я можуть інколи викликати протиріччя одне з другим при їхньому зіткненні, але повага культурного різноманіття не потребує безумовного прийняття всіх культурних звичаїв. Основу гармонійності кросс-культурної узгодженості складають передусім

універсальні цінності: гендерна і рольова рівність. А відтак, постає проблема створення умов для саморозвитку підлітка у процесі статевого виховання незалежно від статі. При цьому слід враховувати, що дівчинка і хлопчик мають різні статові можливості для самореалізації в сучасному суспільстві. А дія гендерних стереотипів робить цю різницю ще вагомішою.

Для аналізу гендерних підходів у психології доцільно в загальних рисах розглянути основи теорії гендеру. Перша з них - теорія соціального конструювання гендеру, або розуміння гендеру як соціальної конструкції. Розуміння того, що дихотомія статей змодельована і продовжує моделювання культурою є ключовим положенням даної теорії, яке ставить під сумнів правомірність сучасного стану речей, який проголошує стать онтологічною категорією, а тим самим виправдовує і надання різних можливостей для розвитку чоловіків і жінок. З цих позицій дається визначення гендеру як „ організованої моделі соціальних стосунків між чоловіками і жінками, що конструюється основними інститутами суспільства". Виділяють два постулати такого підходу: 1) гендер конструюється шляхом соціалізації, розподілу праці, системою гендерних ролей, сім'єю, засобами масової інформації; 2) гендер формується і самими індивідами - на рівні їх свідомості (тобто гендерної ідентифікації), прийняття заданих суспільством норм і підлаштування під них (в одязі, зовнішності, манері поведінки тощо). Робити гендер — означає створювати такі відмінності між хлопчиками і дівчатками, чоловіками і жінками, які не є природними, сутнісними чи біологічними.

Індивід засвоює певні правила поведінки та установки, які суспільство вважає відповідними до їх гендерних ролей, у процесі соціалізації. Твердження про те, що саме суспільство формує ті чи інші стилі буття чоловіків і жінок, дуже точно і лапідарно виражене Сімоною де Бовуар: „ Тобто, в суспільстві існують певні структури, які спонукають людей дотримуватися тих чи інших соціостатевих ролей " [16].

Друга теорія — розуміння гендеру як мережі, структури чи процесу, тобто гендеру як стратифікаційної категорії в сукупності інших

стратифікаційних категорій, розгляд гендеру в шереду таких стратифікаційних категорій, як клас, раса, вік.

Третя теорія - розуміння гендеру як культурної метафори, за якою чоловіче і жіноче на онтологічному і гносеологічному рівнях існують як елементи культурно-символічних рядів: чоловіче - раціональне, духовне, божественне, культурне жіноче - чуттєве, тілесне, гріховне, природне. Чоловіче, чи те, що ототожнюється з ним, вважається позитивним, значущим і домінуючим, а жіноче - негативним, вторинним, субординованим.

Нерідко під гендером розуміють просто проблему соціального статусу жінки чи чоловіка ("гендерних ролей"). При такому розумінні гендерна проблема виступає не як основна, а стоїть в ряду інших, більш чи менш важливих.

Є інша постановка проблеми, згідно з якою гендер - це так звана „соціальна стать", тобто система взаємин між чоловіками і жінками, створена через соціальні зв'язки (на відміну від природних взаємин). Таке розуміння забезпечене розглядом гендерних досліджень передовсім і здебільшого в соціології. Гендер стає тут категорією соціологічною, а гендерний розгляд розуміють як щось таке, що має відношення до питань соціального функціонування суспільства. Ця точка зору змістовніша, ніж просто міркування про статус статей, оскільки гендерні відносини тут можна представити як основні.

Розуміння гендеру лише як статусу статей чи "соціальної статі" часто викликає труднощі, оскільки призводить до опозиції між тілом, як біологічною категорією, і гендером як сутністю, яка за своєю природою соціальна. При такому розумінні гендерна, соціальна сторона виявляється врешті-решт привілейованою, а тіло нейтралізованим. А це веде до соціального конструктивізму.

На основі аналізу наукової літератури також можна виділити два основних типи гендерних установок особистості патріархатні і феміністські. Для патріархатних установок характерні наступні особливості: 1)

переконання, що в суспільних і сімейних відносинах має існувати жорсткий розподіл чоловічих і жіночих ролей; 2) погляд, згідно з яким чоловікові належить провідна, активна роль у сім'ї і суспільстві, а жінці - підпорядкована, пасивна; 3) переконання, що життєві цінності жінок і чоловіків різні: сім'я і кохання - основні цінності для жінок; справа, робота, самореалізація поза сім'єю - цінності чоловіків; 4) віддання переваги сімейним відносинам, в яких чоловік є главою сім'ї, вносить основний вклад в бюджет сім'ї; 5) приписування жінці в якості головної її ролі в суспільстві - ролі матері, тобто поведінки, пов'язаної з народженням і вихованням дітей; 6) осуд поведінки жінки, в якій домінують орієнтації на самореалізацію поза сім'єю, на кар'єру, професійні досягнення; 7) уявлення про те, що патріархатна модель суспільства природна, зумовлена біологічними відмінностями статей; 8) засудження рівних прав жінки і чоловіка [Див.: 16].

Кравець В.П. [16] виділяє декілька груп гендерних стереотипів. До першої він відносить стереотипи маскулінності-фемінінності. Стереотипному уявленню маскулінності приписуються „активно-творчі” характеристики, інструментальні риси особистості, як-от: активність, домінантність, впевненість у собі, агресивність, логічне мислення, здатність до лідерства. Фемінінність, навпаки, розглядається як "пасивно-репродуктивне начало", що проявляється в експресивних особистісних характеристиках: залежності, турботливості, низькій самооцінці, емоційності. Маскулінні характеристики зазвичай протиставляються фемінінним, розглядаються як протилежні, взаємодоповнюючі. Стереотип перший - явно завищена оцінка всього того, що стосується чоловічої статі. В основі цього стереотипу лежить здатність чоловіка активно змінювати, перетворювати оточуючий світ. Статева сила, потенція і продуктивність визначає обличчя культури, тому-то чоловіча стать і виглядає ціннішою.

Стереотип другий - це подвійний стандарт статевої моралі з переважним забезпеченням свободи знову ж таки для чоловіків. Чоловіча стать активніша і

цінніша — отже, їй і більше свободи в шлюбно-сімейних стосунках. По суті - ця свобода не що інше, як схвалення полігамних орієнтацій чоловічої статі.

Стереотип третій — диференціація мужності і жіночності у сексуальній поведінці і статевій самосвідомості. Визначаючи відмінність статей, культура вбачає сенс цієї відмінності не лише у відтворенні людини, але й у забезпеченні суто людських потреб-наслодах і коханні. Притяжіння і взаємодоповнення різних начал, властивостей, характерів, смаків - ось що криється за фасадом статі.

Стереотип четвертий ставить більш жорсткі вимоги до формування статевої ідентифікації чоловіків, причому передовсім з боку саме чоловічого оточення конкретного індивіда. Це - зворотній бік високої цінності чоловічої статі і визнання за нею активного начала.

Стереотип п'ятий стосується проституції як транскультурного явища в умовах різних культур. Полігамні потяги чоловіків значною мірою задовольняються завдяки проституції.

Друга група гендерних стереотипів включає уявлення про розподіл сімейних і професійних ролей між чоловіками і жінками. Для жінки найзначущою соціальною роллю вважається роль домогосподарки, матері. Жінці приписується перебування у приватній сфері життя - дім, народження дітей, на неї покладається відповідальність за взаємини в сім'ї. Чоловікам приписується активність у громадському житті, професійний успіх, відповідальність за забезпечення сім'ї.

Третя група гендерних стереотипів визначається специфікою змісту праці. Відповідно до традиційних уявлень вважається, що жіноча праця має носити виконавський, обслуговуючий характер, бути частиною експресивної сфери діяльності. Жінки найчастіше працюють у сфері торгівлі, охорони здоров'я, освіти. Для чоловіків можлива творча і керівна робота, їх праця визначається в інструментальній сфері діяльності. Основні стереотипні погляди на жінку в патріархальному суспільстві можна сформулювати так:

- жінка не повинна бути розумною (розум жінки полягає в то му, щоб

приховувати його від чоловіка):

- у жінки існує особливе жіноче щастя (аби вдома з дітьми і чоловіком все було добре):

- жінка повинна підлаштовуватися під чоловіка, забезпечувати його спокій і комфорт (що і як треба зробити, щоб чоловік був задоволений);

- жінка повинна терпіти і зберігати важкі для неї стосунки (тобто миритися з насиллям стосовно неї і дітей, заради яких часто і декларується збереження сім'ї);

- жінка повинна мати обов'язковий набір психологічних якостей (добра, ніжна, слухняна, залежна, м'яка, слабка тощо);

- жінка повинна бути красивою, доглянутою (при цьому існує експлуатація жіночого образу в рекламі модного одягу, косметики та інших товарів), щоб добре влаштуватися в житті, тобто вдало одружитися;

- жінці дозволяється відкрита емоційна реакція і навіть прояв вербальної агресивності, капризність. Вважається, наприклад, що чоловік повинен бути витриманим, врівноваженим, безпристрасним у взаєминах з іншими людьми. Жінка ж може дозволити собі каприз, а коли її образять, вона може і поплакати. Більша емоційність жінок є одним з стійких гендерних стереотипів.

- жінка повинна бути молодою і необтяжена дітьми, щоб успішно просуватися в кар'єрі [16, 60-61].

Гендерні стереотипи виступають своєрідними генеральними угодами про взаємодію "чоловічого" і "жіночого". Позитивним у дії гендерних стереотипів є підтримка міжособистісного і міжгрупового взаєморозуміння і співпраці.

Культурні стереотипи, повинні бути одночасно ригідні й гнучкі, щоб, з одного боку, забезпечувати стійкість уявлень, з другого - не зупиняти розвиток суспільства. Негативним у дії гендерних стереотипів є те, що вони можуть негативно впливати на самореалізацію чоловіків і жінок, виступати бар'єром у розвитку індивідуальності, особливо тих якостей, які не

відповідають певному статево-рольовому стереотипу.

Так для особи чоловічої статі просльозитися - значить порушити норму мужності. В результаті у хлопчиків може розвинутися фемінофобія, тобто страх перед проявом у себе жіночності. В дорослих чоловіків поява цього страху може бути зумовлена уявленнями про те, що гомосексуалізм властивий чоловікам з рисами жіночності. Тому чоловіки з вираженим традиційним підходом до чоловічої ролі можуть вважати, що якщо чоловік не повинен бути емоційним, то немає чого вдосконалювати експресивні здібності і здатність розуміти емоції інших.

Інший негативний ефект статевих стереотипів - це різна інтерпретація та оцінка однієї й тієї ж події, залежно від того, до якої статі належить учасник цієї події. Це наочно проявляється у сприйнятті дорослими дітей різної статі. Цей ефект гендерних стереотипів проявляється і в тому, що з одиничного випадку робляться великі узагальнення. Варто, наприклад, жінці-водію порушити правила дорожнього руху, як чоловіки відразу узагальнюють: „Я ж казав, що жінки не вміють керувати авто”.

Гендерний стереотип закріплення соціальних ролей за певною статтю впливає на виникнення гендерних конфліктів і на інтраіндивідуальному рівні. Ці рольові конфлікти називаються внутрішньоособистісними і викликаються суперечливими уявленнями, мотивами моделями поведінки.

На макрорівні гендерний конфлікт - це конфлікт інтересів, тобто боротьба жінок як соціальної групи за вищий статус у суспільстві. Немає сьогодні балансу між „публічними” сферами життя, де домінують чоловіки, і "приватними" сферами, де „панують" жінки. Материнство, як і раніше, використовується в якості основного аргументу для закріплення за жінками основної відповідальності за дім, сім'ю та їх усунення від прийняття важливих рішень в економіці і політиці. В результаті основні чоловічі цитаделі - міжнародна дипломатія, питання озброєння, ринок цінних паперів, розподіл державного бюджету - залишаються неприступними для жінок. В ситуації гендерного соціального конфлікту усвідомлення жінками їх нижчого порівняно з

чоловіками статусу в суспільстві і незгода з таким порядком речей може проявитися в активізації жіночих рухів за свої права (перша і друга хвиля фемінізму).

На рівні міжособистісних відносин гендерні конфлікти найрозповсюдженіші в сімейній і професійній сферах, при цьому вони викликаються потребою перерозподілу традиційних жіночих і чоловічих ролей. Зазвичай, чоловіки мають установки на традиційний тип сімейних відносин у побуті (дружина виконує більший обсяг домашніх робіт, а якщо чоловік їй і допомагає, то лише виконанням традиційних видів „чоловічої роботи“). Жінки найчастіше схиляються до егалітарного типу розподілу ролей у сім'ї, за якого сімейні обов'язки поділяються порівну між чоловіком і дружиною, або розподіляються залежно від ситуації: основну частину домашніх справ бере на себе той член сім'ї, в якого більше вільного часу.

Отже, гендерні конфлікти викликаються суперечностями між нормативними уявленнями про риси особистості та особливості поведінки жінок і чоловіків і неможливістю чи небажанням особистості і групи людей відповідати цим уявленням - вимогам. Найяскравішим проявом зіткнення традиційних нормативних вимог до рольової поведінки жінок і реальної ситуації їх життєдіяльності служить феномен, який в соціально-психологічній літературі описаний як „рольовий конфлікт працюючої жінки“. Цей особистісний конфлікт між ролями частіше виникає у жінок, орієнтованих на свою сім'ю, але вимушених працювати поза домом, тобто статево-типізованих жінок. Рольовий конфлікт працюючої жінки розглядається як комплекс суб'єктивних негативних переживань, що виникає у жінки при оцінці нею того, як вона справляється з суміщенням ролей у професійній і сімейній сферах. Деструктивним показником рольового конфлікту є почуття провини, яке народжується з моделі сприйняття жінкою своїх ролей.

Ще одним типом гендерного внутрішньоособистісного конфлікту є конфлікт страху успіху. Успіх викликає в жінки тривогу, поза як асоціюється з

небажаними наслідками - втратою жіночності, втратою значущих відносин і соціальним відторгненням. Тому розумні дівчата воліють здаватися дурнішими та інфантильнішими від хлопців, щоб не бути „нежіночними“.

Вираженим деструктивним показником рольового конфлікту з почуття провини, яке народжується з моделі оцінки жінкою якості виконання своїх ролей. Часто це пов'язано з синдромом супержінки: мати в житті все (одруження, діти, кар'єра) і чудово виконувати пов'язані з цим обов'язки. Почуття вини характеризується високою стійкістю і численними проявами. Поведінка, викликана почуттям провини, є компенсаційною, вона стимулюється глибокою потребою виправдання, що щось зроблено недобре, і це необхідно виправити.

Ймовірність внутрішньоособистісних гендерних конфліктів зростає, якщо людина, всупереч своїм бажанням і потребам, дотримується соціокультурних приписів ("Чоловіки так не поведуться". "Не жіноча це справа") і підпорядковує свої індивідуальні прояви поведінки традиційним нормативним моделям жіночої і чоловічої ролі.

М. Франк і Б. Кармен (1980) [Див.: 16] встановили, що діти, які поведуться строго відповідно до вимог їх статевої ролі, часто відрізняються нижчим інтелектом і меншими творчими здібностями. Тому Дж. Плек (1981) вважає, що виконання ролі мужності має не лише позитивні сторони, але й негативні. Більше того, коли ситуація вимагає прояву „жіночих“ якостей і дій, у чоловіка, що строго дотримується чоловічої ролі, може виникнути чоловічий гендерно-рольовий стрес чи, за О'Нілом - гендерно-ролевий конфлікт, характерними ознаками якого є:

1. Обмеження емоційності — труднощі у виразі своїх емоцій чи заперечення права інших на їх вираження.
2. Гомофобія - побоювання гомосексуалів.
3. Потреба контролювати людей і ситуації, проявляти владу.
4. Обмеження сексуальної поведінки і демонстрації прив'язаності.

5. Нав'язливе прагнення до змагальності й успіху.

б. Проблеми з фізичним здоров'ям, що виникають через неправильний спосіб життя.

1.2. Вікова динаміка становлення психологічної статі дитини

Паралельно зі статевим дозріванням відбувається психосексуальний розвиток особистості. Психосексуальний розвиток дитини - розвиток комплексу властивостей і якостей, що характеризують статеву належність людини з точки зору її поведінки, дозрівання здатності кохати, створити в майбутньому власну сім'ю, народити і виховати дітей, а також спілкуватися з людьми, враховуючи їх статеву приналежність. Як свідчить аналіз наукового доробку [4; 11; 14; 16; 17; 31; 33; 34; 41; 43; 48; 55; 72], психосексуальний розвиток - один з аспектів онтогенезу, тісно пов'язаний із загальним біологічним розвитком організму, особливо зі статевим дозріванням і подальшою зміною статевої функції. У зв'язку з цим увагу дослідників приваблюють такі природні віхи, як стадії пубертату, вік і особливості менархе та ойгархе, вікова динаміка гормональних процесів і сексуальної активності дорослих, фактори, пов'язані з дітонародженням і т. д. Разом з тим психосексуальний розвиток - результат статевої соціалізації, в процесі якої індивід засвоює певну статеву роль і правила сексуальної поведінки. Вирішальне значення тут мають соціальні фактори: структура діяльності індивіда, його взаємини зі значущими людьми, норми статевої моралі, вік і типові форми раннього сексуального експериментування, нормативне визначення подружніх ролей тощо.

Більшість дослідників виділяють такі основні етапи психосексуального розвитку:

1. Дородовий (пренатальний), протягом якого відбувається диференціація генів, статевих органів і структур мозку, відповідальних за статеву поведінку.

2. Парапубертатний (від народження до 7 років), коли дитина усвідомлює свою статеву належність та її незворотність, тобто формується статева самосвідомість. У цьому віці виникає допитливість, спрямована на статеві ознаки.

Формування статевої самосвідомості, усвідомлення належності до статі (1-5 років) виникає під впливом мікро соціального середовища, але у значній мірі детерміновано статевою диференціацією мозку в пренатальному періоді. Формується свідомість статевої належності власної особистості і навколишніх, упевненість у її незворотності, після чого спроби змінити статеву самосвідомість дитини є малоуспішними. Перевагу в цьому від афективних реакцій над розумовими забезпечують вибірковість прихильностей і контактів.

Дитяча допитливість направлена на з'ясування причин появи на світ дітей і вивчення статевих ознак (до 70% дітей розглядають статеві органи і демонструють їх один одному). Мікросоціальне середовище у цей період обмежується близькими родичами, серед яких особливу роль відіграє мати, і невеликою кількістю однолітків. У нормі в завершальній фазі цього етапу при визначенні дитиною статі навколишніх його осіб рівнозначну роль мають усі ознаки статевої належності (зовнішній вигляд, одяг, будова тіла і статеві органи).

Препубертатний етап (від 7 років до 13), що характеризується формуванням, в основному в іграх, стереотипів і набуттям навичок статево-ролевої поведінки (війна, ляльки), інтенсивною гендерною соціалізацією дитини, формуванням характеру. На цьому етапі здійснюється вибір статевої ролі, яка найбільше відповідає психофізіологічним особливостям дитини чи ідеалам мужності, жіночності мікросередовища.

На цьому етапі здійснюється вибір статевої ролі, найбільш відповідний психофізіологічним особливостям дитини й ідеалам маскулінності (або фемінінності) мікросоціального середовища. Він характеризується інтенсивною соціалізацією дитини, формуванням у неї колективної свідомості. У цей період відбувається навчання спілкуванню з однолітками, удосконалюються і диференціюються емоційні реакції, формується характер.

Але цьому віку властиві недостатній розвиток волі, імпульсивність поведінки, цікавість, довірливість, наслідування. Набуття особистісної незалежності не означає втрати контакту з батьками. Навпаки, батьки і їх взаємні стосунки стають об'єктом пильної уваги і наслідування. Правильна статево-рольова поведінка батьків визначає формування адекватної статевої ролі у дитина. При емоційно стриманому, вимогливо-владному ставленні матері і ласкавому, вседозволяючому ставленні батька дівчатка часто виявляють маскулінну, а хлопчики - фемінну поведінку. При спілкуванні з однолітками, в першу чергу в статеворольових, "сімейних" іграх, які потребують виконання визначених ролей, а пробується і закріплюється вибрана статева роль, яка відображає різні аспекти людських взаємин, у тому числі і сексуальних. Такого роду "сімейні" ігри, в залежності від інформованості дітей, можуть відображати великий діапазон статеворольової поведінки дорослих: від наслідування поведінки батьків до імітації статевого акту. Зі вступом до школи з'являються нові зразки для наслідування, збільшується роль спілкування з однолітками. На цьому етапі типовими є розподіл колективу і протиставлення один одному за статевими ознаками. Завдяки цьому антагонізму збільшуються вимоги до прояву мужності або жіночості, практично повністю виключаються компроміси у виборі статевої ролі.

У широкому спілкуванні з однолітками і, насамперед, під час статеворольових („сімейних“) ігор, які вимагають виконання дітьми певної ролі (батька, матері, нареченого, нареченої тощо), апробується і закріплюється обрана статева роль, яка відображає різноманітні аспекти людських стосунків, у тому числі й сексуальні. Сексуальні ігри, сексуальний фольклор, мастурбація набувають значно більшого поширення. Батьки в цей період ще є об'єктом наслідування, моделлю жіночності і мужності. Поступово зростає роль однолітків у формуванні адекватної статі поведінки.

4. Пубертатний період (13-18 років), для якого характерні платонічні мрії і фантазії, еротичні ласки та ігри, формування платонічного, еротичного та сексуального лібідо. Платонічний потяг розвивається через „дитячу“ закоханість,

бажання духовного спілкування і потім його реалізацію, коли достатньо спільного виконання уроків, занять в одному гуртку, прояву уваги. Пізніше в платонічну закоханість включаються окремі елементи еротичного фантазування (бажання усамітнитися, мрії про дотики, ласки), які займають все більше місця. З'являється інтерес до інтимних стосунків статей, еротичної літератури. Це означає перехід до другої стадії - еротичної.

Хлопчики і дівчатка починають уявляти статеві акти і фантазувати щодо бажаних романтичних чи сексуальних партнерів. Підлітки часто вважають збуджуючими думки про сексуальні зустрічі з представниками своєї статі, про садистську поведінку, про те, щоб бути проституткою тощо. Завершує цю стадію реалізація еротичних фантазій з партнером у ласках, поцілунках, мастурбаціях, петтінгу. Більшість дівчат "затримуються" на цій стадії, в той час як хлопці швидко "перескакують" до сексуального лібідо, власне статевого потягу й акту. Перехід до сексуальної стадії відбувається поступово, спочатку на стадії фантазування, а потім і закріплення в статевому акті, що виходить, зазвичай, вже за межі пубертатного періоду.

Для нормального психосексуального розвитку необхідне завершення кожної фази реалізацією її мети. Зокрема, в платонічній фазі слід зуміти звернути на себе увагу, долучитися до спілкування. Якщо це не вдасться, то залишаються невпевненість і страхи, що переносяться в наступну фазу. Реалізація кожної стадії дає необхідну базу для наступної. Чим менший розрив у часі між фантазуванням і реалізацією, тим гармонійніше відбувається розвиток.

На цьому етапі починається і досягає максимуму функціонування ендокринної системи, в тому числі і статевих залоз. На основі індивідуальних особливостей темпераменту і характеру формується особистість. При цьому виникає перегляд набутих догм і свого становища у сім'ї, виробляється власний світогляд, розвиваються вищі емоції, формується суспільне уявлення і соціальна свідомість, адекватна оцінка своїх здібностей. При відсутності взаємного розуміння у сім'ї підліток тільки у групі може у повній мірі здобути цікаву для нього інформацію, обговорити хвилюючі його проблеми.

Потреба у самоствердженні і самовиразі знаходить вихід або в організованих колективах, де керівник стає старшим товаришем, або у неформальних групах. І в тих, і в інших формуються різні ідеали поведінки і спілкування між статтю, еталони мужності і жіночості. Збільшення середових чинників, які є стихійними у поєднанні з потайливістю підлітка створюють благодатну основу для різного роду порушень установа сексуальності, якщо відсутнє цілеспрямоване статеве виховання. Особливість цього етапу - формування психосексуальних орієнтацій, які обумовлюють у подальшому вибір об'єкта потягу (людина, тварина, фетиш) з його індивідуальними особливостями (статева приналежність, зовнішній вигляд, будова тіла, поведінка і т. ін.), необхідність дія реалізації потягу визначеної ситуації і низки послідовних дій, іноді складаючи певний ритуал. Його можна поділити на три стадії відповідно формуванню платонічного, еротичного і сенсуального лібідо. Вони охоплюють два вікові періоди: пубертатний і перехідний.

Кожному етапу і стадії властива фазність, яка є закономірністю психосексуального розвитку. У першій фазі накопичується інформація: на I і II етапах - про існування статі, про статеву роль, на III етапі - про особливості статевої поведінки. Її зовнішні прояви і сутність. У другій фазі перших двох етапів у ігрових ситуаціях виникає навчання визначенню статі і статевої поведінки, на III етапі - реалізація статевого потягу.

Для всіх етапів психосексуального розвитку існують загальні закономірності, одна з них - фазність, інша - зміна відношення біологічного і соціального, їх ролі у становленні сексуальності як частини психічного розвитку людини.

Наступність і взаємозв'язок етапів представляють третю закономірність психосексуального розвитку, причому на кожному етапі становлення сексуальності є зародки наступного. Відсутність або порушення ранніх етапів психосексуального розвитку приводить до грубих деформацій, які зачіпають ядро особистості.

Розподіл психосексуального розвитку на етапи умовний, тому що статева самосвідомість, статева роль і психосексуальна орієнтація щільно пов'язані між собою, це динамічні структури, які змінюються не тільки у процесі їх формування, але й протягом всього наступного життя, незважаючи на те, що основи усіх компонентів сексуальності закладаються при їх становленні.

У найзагальнішому вигляді під поняттям "психологічна стать" розуміється система певних потреб, мотивів, ціннісних орієнтацій, еталонів, які характеризують уявлення людини про себе як про чоловіка (хлопчика) або жінку (дівчинку), а також наявність специфічних способів поведінки, що реалізують дані уявлення. Усвідомлення і переживання людиною своєї статевої ідентичності є одним із найістотніших показників формування психологічної статі. Включеність до реальних взаємин є основою формування статевої ідентичності дитини. Звичайно розрізняють процес формування психологічної статі і статево-гендерну ідентифікацію. Формування психологічної статі (статева типізація) — це реальне опанування атрибутів поведінки, особливостей емоційних реакцій, установок, уявлень, пов'язаних з чоловічою або жіночою статевою роллю. Отже статевий ідентичність (у структурі статевої самосвідомості) — це думка індивіда про себе як представника певної статі порівняно із статевим еталоном [74, 223].

Цілісну систему визначень, пов'язану з становленням психологічної статі дитини, подає І.С.Кон (Див.: [55]; [56]; [57]). Статево-гендерну належність індивіда він окреслює як складну багаторівневу систему, яка складається в процесі індивідуального розвитку. Статева роль — це система приписів, модель поведінки, яку повинен засвоїти і якій повинен відповідати індивід, щоб його визнали за чоловіка або жінку (хлопчика або дівчинку). Статева ідентичність — єдність поведінки і самосвідомості індивіда, який зараховує себе до певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі. Статева ідентифікація — водночас соціальний (засвоєння хлопчиком, дівчинкою відповідних статевих соціальних ролей і пов'язаних з ними прав та обов'язків) і психологічний (усвідомлення своєї статі та психосексуальної ідентичності) процес. Усвідомлення дитиною своєї статевої "ролі-

ідентичності" передбачає і певне ставлення до неї. По-перше, це статеворольова орієнтація, уявлення про те, наскільки його якості відповідають очікуванням і вимогам чоловічої або жіночої ролі. По-друге, це статеворольові преференції, те, якій статевій ролі-ідентичності індивід надає перевагу. Розділення статевої ролі і статевої ідентичності досить умовне: ідентичність суб'єктивне переживання ролі, а роль — прояв ідентичності в поведінці [56, 194].

Кожне суспільство, кожна культура виробляють певний комплекс ознак, яким повинна відповідати поведінка представників кожної статі. Такі ознаки представлені у кожному суспільстві у вигляді статеворольових стереотипів маскуліності і фемінінності, зміст яких обумовлений рівнем розвитку суспільства, розподілом праці в ньому, культурою, релігією, звичаями. Статеворольові стереотипи — це цінності, мотиви, типи поведінки, що розглядаються як більш прийнятні для представників однієї статі, ніж для іншої. Статеворольові стереотипи суспільства визначають стиль поведінки чоловіків (хлопчиків) і жінок (дівчаток) і, таким чином, відображають зразки, через які ми сприймаємо і реагуємо на представників кожної статі.

Такі статеворольові стереотипи означають поєднання певних властивостей, способів поведінки і ставлень з одного боку, та уявлень про чоловіків і жінок з іншого, що в сумі утворює культурно схвалювані характеристики представників кожної статі.

Статеворольові уявлення безпосередньо впливають на формування статевої ролі і статевої ідентичності, виступаючи в якості когнітивної структурної частини даних елементів психологічної статі. На основі статеворольових уявлень і стереотипів, засвоєння статевої ролі-ідентичностей формується статева самосвідомість індивіда. Засвоєння дитиною неадекватних уявлень про себе як представника певної статі, про статевої і рольові відмінності між хлопчиками і дівчатками спричиняє викривлення всіх структурних елементів психосексуального розвитку

особистості і може призвести до порушення сексуальної орієнтації в період статевого дозрівання.

Так, методологічною базою теорії моделювання є психоаналітична концепція ідентифікації З.Фрейда. За цією теорією статевої ролі уявлення дитини формуються на підсвідомому рівні в результаті наслідування нею поведінки дорослих представників своєї статі (в першу чергу когось з батьків). І якщо об'єктом ідентифікації і наслідування є представник однієї з дитиною статі, то статевої ролі і психосексуальна орієнтація відбувається у потрібному напрямі.

Відомий австрійський психіатр Зігмунд Фройд — один із перших вчених, хто спробував простежити шлях розвитку сексуальності в дитячі роки і представив його в стадіях психосексуального розвитку. Згідно з Фройдом, сексуальна активність — це прагнення до втіхи та задоволення від функціонування як статевих органів, так і тіла в цілому. Лібідо фокусується у різних частинах тіла, які продукують сексуальне задоволення, в ерогенних зонах. На кожній з встановлених Фройдом стадій ерогенні зони є фокусом бажань дитини. Від того, яким чином вони задовольнятимуться, залежатиме нормальний розвиток особистості: "Сексуальне життя дитини полягає лише у прояві цілої низки часткових інстинктів, що незалежно один від одного шукають задоволення почасти на власному тілі дитини, почасти на зовнішніх об'єктах" [77, 37].

Саме дитячий вік, коли індивід проходить п'ять стадій психосексуального розвитку, закладає, згідно з Фройдом, майбутню статевою поведінку дорослого. Найдраматичніші зміни очікують дитину на фалічній фазі сексуального розвитку від 2-х до 5-6-ти років. Дитина починає цікавитися будовою як власних статевих органів, так і статевих органів інших людей, набуває першого досвіду мастурбації та сексуальних ігор, проявляє сексуальну допитливість. Головне завдання психосексуального розвитку цього віку - формування адекватної статевої ідентифікації. Так, хлопчик у цьому віці має подолати свій підсвідомий потяг до матері, а

дівчинка - до батька. Тобто головне, що має зробити хлопчик, - це ідентифікуватися є батьком, а дівчинка - з матір'ю.

Тут діти часто розглядають геніталії, маніпулюють ними, і різні табу: "Як тобі не соромно!", "Якщо я ще раз побачу!", "Дивись мені!" тощо блокують нормальне проходження дитиною "фалічної" стадії розвитку та повертають її від активної генітальної установки до пасивної ("анальної"), яка пізніше, у дорослі роки, може проявитися у фригідності чи слабкій ерекції, або у готовності стати об'єктом згвалтування чи пасивної гомосексуальної поведінки тощо.

Вгамувавши свою цікавість, діти, як правило, легко переходять до інших сфер активності. Отже, баланс цікавості до сексуальної сфери з проявами допитливості до інших сфер людського буття є показником норми психосексуального розвитку.

Сексуальні ігри дітей, які супроводжуються взаємодослідженням геніталій (у лікарню, у доньки-матері, тата й маму, у сім'ю), відіграють подвійну роль. Передусім, вони є засобом задоволення пізнавальних інтересів дітей щодо відмінностей статевих органів, а також засобом пізнання чуттєвості власного тіла.

РОЗДІЛ 2. Психологічні чинники формування гендерної ідентичності у молодшому шкільному віці

2.1. Діагностика та корекція статево-рольових стереотипів молодшого школяра

Поведінка кожної людини є органічно статевою. Чоловіки (хлопчики) і жінки (дівчатка) ніколи не виступають як поза статеві істоти. Не може бути повноцінної особистості поза статевою належністю, а статева належність визначає ставлення особистості до себе і оточуючих. Є певні психологічні якості, які більше виражені в представників тієї чи іншої статі, та все ж більшість цих якостей є бісексуальними, тобто, притаманні обом статям. Загальнолюдські риси, якості і властивості ширші і перекривають специфічні статеві особливості, тому можна говорити лише про переваги якихось з них в індивідів чоловічої чи жіночої статі. Загалом, обидві статі психологічно рівноцінні, але мають взаємні переваги в певних ситуаціях або відношеннях.

Зазвичай розрізняють процес формування психологічної статі і статево-рольову ідентифікацію. Формування психологічної статі (статева типізація) – це реальне опанування атрибутів поведінки, особливостей емоційних реакцій, установок, уявлень, пов'язаних з чоловічою чи жіночою статевою роллю. Статева ідентичність (статева самосвідомість) – це думка індивіда про себе як представника певної статі порівняно із статево-рольовим еталоном. Отже статева приналежність індивіда окреслюється як складна багаторівнева система, яка складається в процесі індивідуального розвитку.

Об'єктом нашого аналізу стали методи, які надають можливість дослідити такі елементи статево-рольової ідентифікації дітей, як система статево-рольових оцінок і переваг, статево-рольові стереотипи і їх особливості, гендерні установки. Зрозуміло, що дослідження цих структур у дітей викликає багато труднощів, і тому ці методи повинні бути відносно простими, доступними, викликати зацікавлення і не втомлювати дитину.

Пропонується низка вправ, рольових ігор, методик та тестів, що допоможуть батькам (вихователям, вчителям) пізнати динаміку формування ставлення дітей молодшого шкільного віку до себе, як до представників певної статі, оптимізувати процес психосексуального розвитку, допомогти вирости нашим дітям психологічно здоровими та гармонійними особистостями.

Особистість розвивається не сама собою, а в процесі руху, переживання, мислення. Наші рухи, мова, мислення є ніби проекцією нас самих. Проте, ми можемо свідомо керувати нашими психічними процесами, свідомо вдягати маски, за якими нас важко буде впізнати. На противагу деяким психологічним методам, саме проєктивні методики дослідження особистості послідовно розкривають глибинні, неусвідомлювані детермінанти самовираження, які не можуть відкрито проявлятися в прямій комунікації. Багаті і концентровані переживання при малюванні людської фігури свідчать про тісний зв'язок між малюнком фігури і особистістю, що виконує цей малюнок. При малюванні починається процес відбору, що включає ідентифікацію шляхом проєкції та інтродекції. Тіло і „Я” є найважливішою точкою відліку будь-якої діяльності. Отже, малювання людини, включаючи „схему тіла”, являє собою природній засіб вираження тілесних потреб і конфліктів людини, що виконує малюнок. Більшість наших бажань, конфліктів, компенсацій і соціальних установок соматично закріплені. Цей факт знаходить підтвердження у феномені самопроєкції в малюнках людської фігури. Малюнок – це певним чином уявлення індивідом самого себе, тому при інтерпретації також враховується розмір фігури, її розташування на аркуші, натиск, послідовність малювання окремих частин тіла, форми та розміри частин тіла, забарвленість, поза фігури, використання фону, малювання рук, ніг, намальована фігура у профіль чи анфас. Також джерелом психічних даних є символічні цінності що проєктуються у малюнку (капелюх, цигарка, взуття, прикраси і т.п.) [31, 16-18].

Тому тест „Намалюй людину” (Draw-a-person test, dap) пропонується для дослідження статево-рольової ідентифікації дітей. Методика „Намалюй людину” не є спеціально розробленою для діагностики статево-рольової ідентифікації, проте, в ній є окремі елементи діагностики статевої ідентифікації особистості. При інтерпретації даної методики враховуються зауваження авторів, що вже працювали з нею, – К.Маховер, Л.Бурлачук, Ю.С.Савенко. методика „Намалюй людину” дозволяє діагностувати у в першу чергу неусвідомлювану статево-рольову ідентифікацію дітей. Оскільки статево-рольова ідентифікація складається на основі статево-рольових уявлень (як усвідомлюваних, так і неусвідомлюваних), то фемінна, маскулінна, андрогінна орієнтація свідчить про відповідні змістовні характеристики даних уявлень, тобто, їх фемінну, маскулінну, андрогінну спрямованість.

Інструкція. Методика „Намалюй людину” проводиться в три етапи. Спершу просимо дитину зазначити свою стать та свій вік, та їй пропонуємо намалювати людину: „Намалюй, будь-ласка, людину. Малювати потрібно старанно, охайно, не поспішаючи”. При цьому експериментатор не вказує статі людини, яку потрібно намалювати. На другому етапі пропонуємо намалювати людину протилежної статі, тобто, якщо дитина намалювала людину чоловічої статі, то пропонуємо намалювати людину жіночої статі, і навпаки. На третьому етапі пропонуємо намалювати себе. Інструкції щодо старанності і не поспішності мають бути присутні на всіх трьох етапах дослідження. Час виконання дитиною кожного завдання експериментатором не обмежується (але не більше 25 хв.). для проведення дослідження необхідно мати набір кольорових олівців (мінімум 6 кольорів), аркуш паперу (формату А-4) для кожного етапу експерименту, гумку для витирання. Додаткову інформацію може дати бесіда з дитиною за змістом малюнка, яка проводиться після завершення кожного етапу. В процесі виконання дитиною малюнка бажано, якщо є можливість, фіксувати в протоколі витирання і перемальовування, великі паузи (більше 30 сек.), емоційні реакції і спонтанні

коментарі. Для діагностики може проводитись і групове обстеження, проте, якщо є необхідність, проводиться обстеження окремо кожної дитини.

Інтерпретація. На основі аналізу критеріїв інтерпретації дитячих малюнків, а також на основі досвіду вивчення статево-рольової ідентифікації дітей молодшого шкільного віку, розроблені найбільш значимі і інформативні параметри оцінки дитячих малюнків.

Характеристика критеріїв інтерпретації дитячих малюнків.

1. Хто зображений на першому малюнку (хлопчик чи дівчинка, дядя чи тьотя). Інформативним в дитячих малюнках є те, людину якої статі намалювала дитина. Припускається, що ознака не адекватної статево-рольової ідентифікації буде підтверджуватись, якщо дитина намалює людину протилежної статі. При адекватній статево-рольовій ідентифікації, позитивному ставленні до себе як до представника певної статі діти будуть малювати особу своєї статі.
2. Кількість використаних кольорів на малюнках кожного етапу дослідження. Як правило, позитивне емоційне ставлення до представників своєї статі, до себе супроводжується більшою концентрацією уваги при їх зображенні, що в результаті позначається на використанні більшої кількості кольорів, наданні переваги яскравим барвам. Таким чином, ознака неадекватної статево-рольової ідентифікації буде підтверджуватись, якщо дитина буде надавати перевагу у виборі кількості кольорів, їх яскравості при малюванні осіб протилежної статі.
3. Кількість зображених деталей тіла. Все, що сказано про кількість використаних кольорів, в повній мірі стосується і кількості зображених деталей тіла кожного малюнка. Основні деталі тіла які відображають діти в малюнках, такі: голова, тулуб, руки, ноги, пальці на руках, ступні (або взуття), шия, волосся на голові, рот, ніс, очі, брови, вуха.
4. Декоративні деталі одягу, прикраси.

5. Абсолютна величина фігур на всіх малюнках. Як правило, діти з адекватною статево-рольовою ідентифікацією, позитивним ставленням до своєї статевої належності, малюють себе і осіб своєї статі значно більшими, ніж представників протилежної статі.
6. Місце розташування фігури на аркуші паперу. Якщо дитина малює себе чи особу своєї статі дуже зміщеною на аркуші, тоді як при зображенні представників протилежної статі таке зміщення не спостерігається, то це може вказувати на конфлікт у сфері статево-рольової ідентифікації.
7. Окремі деталі зображуваної фігури також вказують на певну оцінку дитиною представників своєї і протилежної статі. Так, значно більша голова у осіб певної статі свідчить про те, що дитина приписує їх представникам більший інтелект і соціальний авторитет. Великі руки, пальці вказують на приписування дитиною особам даної статі більшої соціальної активності. Великі руки і пальці можуть вказувати на агресивність даних осіб, тому психологу необхідно з'ясувати це в запитаннях до дитини після завершення малюнка кожного етапу. Позитивна концентрація уваги дівчатками на зображенні деталей обличчя свідчить про статево-рольову ідентифікацію з особами жіночої статі. В малюнках хлопчиків цей момент може бути пов'язаний із стурбованістю своєю фізичною привабливістю, формуванням стереотипів фемінінної поведінки.
8. Витирання і перемальовування деталей малюнка може бути пов'язане як з негативним ставленням до об'єкта, так і з позитивним. Вирішальне значення тут має кінцевий результат. Якщо витирання і перемальовування не призвело до помітно кращої графічної презентації об'єкта – можна зробити припущення про конфліктне ставлення до зображуваного об'єкта.
9. Додаткові предмети на малюнку, фон. Діти з адекватною статево-рольовою ідентифікацією при зображенні себе і осіб своєї з ним статі

будуть намагатися прикрасити об'єкт додатковими предметами: трава, дерева, сонце, квіти, іграшки.

10. Ставлення до об'єкта малювання проявляється в прийнятті дитиною завдання. Інколи дитина відмовляється малювати хлопчика (дівчинку), мотивуючи це тим, що ніби: „Я не вмію малювати хлопчиків (дівчаток)”. Інформативним є те, особу якої статі відмовляється малювати дитина.
11. Час виконання завдань кожного етапу також може дати певну інформацію. При позитивному ставленні до об'єкта зображення дитина приділяє більше часу на його малювання і, навпаки негативне ставлення до предмета малювання проявляється в поспішності виконання завдання.
12. Бесіда з дитиною за змістом малюнка проводиться після завершення кожного етапу дослідження. В змісті кожного малюнка можуть проявлятися певні неусвідомлювані, витіснені мотиви, особливості внутрішніх переживань. За допомогою бесіди, експериментатор може отримати додатково інформацію про специфіку статево-рольової ідентифікації, ставлення до представників тієї чи іншої статі, до себе, як статево визначеної особистості.

ВИСНОВКИ

Не дивлячись на розуміння відмінностей між дітьми різної статі в здібностях, інтересах і нахилах, особливостей поведінки, педагогіка й нині залишається безстатевою. Розвиток жіночої суб'єктивності та ідентичності витіснений на периферію, традиційна статево-рольова соціалізація дівчаток і хлопчиків продовжує відтворювати патріархатні стереотипи взаємодії статей у суспільній і приватній сферах. Ці стереотипи та установи все частіше вступають у суперечність з реальними трансформаціями гендерних відносин у сучасному українському суспільстві, стають на заваді розкриттю індивідуальностей, рівноправ'я статей, спільного розвитку демократичних відносин. Не зважаючи на всі спроби виглядати „особистісно зорієнтованою”, така педагогіка може бути тільки імперативною в своєму прагненні відпрацьовувати єдиний гендерний конструкт, підганяючи під нього всіх.

Очевидно, що жорсткі стандарти традиційної культури щодо фемінності й маскулінності, які проводяться суспільством через школу, анахронізмом і стають об'єктивною перешкодою для ефективної соціалізації вихованців.

В умовах недиференційованого підходу до виховання хлопчиків і дівчаток, розмивання кордонів між жіночими і чоловічими соціальними ролями гендерна соціалізація здійснюється стихійно, без належної педагогічної уваги, в результаті чого формування гендерних установок та поведінки серйозно ускладнюється, а в деяких випадках набуває спотвореного, деструктивного характеру.

Недостатній рівень гендерного виховання дітей молодшого шкільного віку переважно зумовлений невідповідністю педагогів до його повноцінного здійснення, нестачею якісної науково-популярної літератури та формалізмом у гендерній просвіті батьків.

Водночас експериментальне дослідження, здійснене нами на базі Старокостянтинівської гімназії (при цьому вибірка дослідження складається із 20 молодших школярів) дало вагомні результати.

Основним результатом дослідження є конкретизація факторів гендерної соціалізації найближчого оточення дитини – її родини на формування гендерних установок у структурі статевої самосвідомості особистості. Експериментальним шляхом підтверджена необхідність кардинальної оптимізації змісту та засобів гендерного виховання у початковій школі на засадах взаємодії з сім'єю.

У процесі дослідження даної проблеми ми дійшли наступних **висновків:**

1. Жіночі та чоловічі ролі залежать від багатьох соціально-культурних умов і змінюються від культури до культури; уявлення про мужність-жіночність є неоднаковим для різних епох, в різних економічних і соціальних умовах, національних прошарках населення, культурних традиціях; кордони між сімейними, соціальними і громадськими ролями статей постійно змінюються, що накладає відбиток на уявлення про „я – концепцію” і „я – образи” чоловіка та жінки;
2. Формуюча сила культурних сподівань та очікувань проявляється в уявленнях про те, як повинні поводитися чоловік і жінка, хлопчик і дівчинка; в процесі статевої соціалізації дитини і засвоєння нею гендерних ролей формується індивідуальний статево-рольовий тип поведінки;
3. Психологічна стать дитини активно формується в дитинстві, збагачується й ускладнюється на кожному етапі психосексуального розвитку і завершується цей процес в основному у юнацькому віці; у молодшому шкільному віці формується статево-рольові орієнтації, гендерні установки щодо орієнтації на маскулінні, фемінні та андрогінні цінності, але статево-рольовий тип поведінки залишається ще незавершеним.
4. Зміна культурних стереотипів маскулінності і фемінності; зміни в структурі гендерних ролей та соціокультурних гендерних стереотипів. Вони стають менш

жорсткими, менш полярними. Ці зміни поєднуються у рекламі з традиційними гендерними установками.

5. Слабшають культурні заборони у ставленні до еротики, сексу, стосунків між статями; Зміни характеру соціалізації дітей, в т.ч. молодших школярів, переважаюче зростання впливу товариства однолітків порівняно з впливом батьків. Спільне шкільне навчання зменшує статево сеграцію.

6. Зростання необхідності перегляду системи традиційної шкільної освіти у зв'язку із здійсненням у ній ранньої гендерної стереотипізації на основі сексистських установок, із домінуванням маскулінного стандарту патріархальної культури

7. До завдань гендерного виховання, спрямованих на розвиток різних сфер жіночої/чоловічої індивідуальності у дітей молодшого шкільного віку (6 (7)-10 років) у процесі гендерної соціалізації відносяться такі:

- допомога в пізнанні дитиною самої себе, в усвідомленні власного типу „Я” хлопчика/дівчинки;

- розвиток здатності і формування готовності встановлювати щирі, шанобливі, партнерські відносини з дорослими, однолітками;

- розвиток комунікальних умінь, навичок щодо реалізації різноманітного статевого репертуару в ігрових ситуаціях і реальній життєдіяльності початкової школи;

- формування уявлень про правила поведінки з незнайомими людьми і навичок особистої безпеки.

8. Для оптимізації процесу формування гендеру у молодшому шкільному віці доцільним є використання просвітницької діяльності з батьками та вчителями початкової школи у таких формах:

- бесіди і лекції для батьків із залученням досвідчених фахівців (сексологів, лікарів, психологів педагогів, науковців), організаторами яких згідно функціональних обов'язків можуть бути практичний психолог, соціальний педагог, класний керівник;

- консультації для учнів з врахуванням їхніх індивідуальних запитів;

- тренінги;
- вечори запитань і відповідей;
- виставки та добірки науково-популярної літератури у шкільній бібліотеці відповідної тематики;
- диспути, КВК;
- анкетування батьків та вчителів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бжиська Ю.А. Статеве виховання як невід'ємна частина морального виховання // Рідна школа. – 2002. – Квітень. – С. 27-31.
2. Бондарчук О.І. Сім'я як осередок соціалізації дитини // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. – К.: АЛД, 1998. – С.
3. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: МА УП, 2001.
4. Говорун Т., Кікінеджи О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Навч. посібник. – Тернопіль: Богдан, 1999. – 384с.
5. Говорун Т.В., Шарган О.М. Батькам про статеве виховання дітей. – К.: Рад. школа, 1990. – 160 с.
6. Говорун Т.В., Шарган О.М. Психологічні аспекти гендерної дискримінації // Психологія. Зб. наук. праць. Вип. III. – К., 1998. С. 3
7. Гридковець Л.М. Розвиток психосексуальної культури особистості // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. -- №3. –С. 22-24.
8. Гаубас С.В. Актуальні методи статевого виховання школярів у сучасних умовах // Все для вчителя – 1999. -№17-18-С. 105-106.
9. Геник С.М. Усе починається з родини – Ів.-Фр.: Сіверсія, 1998. – 725 с.
10. Говорун Т.В., Шарган О.М. Кохання вашої дитини – вікова ілюзія чи реальність // Говорун Т.В., Шарган О.М. Батькам про статеве виховання дітей. – К.: Міськ. Центр сексології, 1990. – с. 77-78.
11. Віденко С.В. Психологія сексуальності та сексуальних стосунків. Навчальний посібник – К.: Арістет, 2003. – 312с.
12. Іваненко О.В. Сексуальні зловживання щодо дітей та підлітків в Україні // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. - №4. – С. 43-47.
13. Забужко О.І. Польові дослідження з українського сексу. – К.: Згода, 1996. – 102 с.
14. Захарова М.С. Специфіка статево-рольової соціалізації дітей з неповної сім'ї як психологічна проблема // Зб. наук. праць: Філософія,

- соціологія, психологія; -Івано-Франківськ: Вид-во „Плай” Прикарпатського університету, Вип. 7.-4.1. – С. 106-113.
15. Ковбас Б.І, Костів В.І., Родинна педагогіка: У 3-х т. Т.1. Основи родинних взаємовідносин. Івано-Франківськ: Вид-во „Плай” Прикарпатського ун-ту. 2002 – 288с.
  16. Кравець В.П. Гендерна педагогіка. Навчальний посібник. – Тернопіль: Джура, 2003.-416с.
  17. Кравець В.П. Діяльність шкільного психолога з дошлюбної підготовки школярів. – Тернопіль, 1997.-163с.
  18. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник. – К.: Знання – Прес, 2003. – С.248; 418с.
  19. Куликова Л.Ф., Слинко Л.І. Страхове виховання дітей і підлітків. – К.: Наука, 1988.-40с.
  20. Лембрик С.П., Орбан-Лембрик Л.Е. Статеворольова соціалізація: медико-біологічний та соціокультурний аспекти аналізу // Філософія, соціалізація, психологія. – Івано-Франківськ: Видавництво „Плай” Прикарпатського національного університету, 2004 – С. 136 С.134-143.
  21. Максимова Н.Ю. Психологічні фактори соц. адаптації „дітей вулиці” // „Діти вулиці”: Метод. Рекомендації по роботі з „дітьми вулиці” // Упорядник А.Г. – К., УДЦССМ, 1999 – с.67-72.
  22. між статеві стосунки у дзеркалі історичної перспективи // Етнопсихологічні орієнтири сімейного виховання. – Івано-Франківське видавництво „Плай” Прикарпатського ун-ту, 1996 – С. 35-54.
  23. Міщик Л.І. соціальна педагогіка: Навч.посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 140с.
  24. Мороз Л.І. Вплив батьків на формування ціннісних орієнтацій у сфері між статевих взаємин. // Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини: Науково-методичний збірник // За ред. Т.В. Говорун, - К.: Ін-т змісту та методів навчання, 1996.-168с.

25. Морозова О.І. Методика „Blaky Pictures” для дослідження особливостей психосексуального розвитку дітей і дорослих // Практична психологія і соціальна робота. – 2000. №6. – С.11-16.
26. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. К.: Академвидав, 2003.-448с.
27. Палій А. Рoste майбутня жінка-мати // статеве виховання дівчинки у сім'ї // Дошкільне виховання. – 1996. - №3. – С. 18-19.
28. Палій А., Левко Р. Намалюй себе ...Методика виявлення статево-рольової орієнтації дітей старшого дошкільного віку // Дошкільне виховання – 1996. - №11. – С. 22-23.
29. Постовий В.З., Кравченко Т.М., Міщенко М.В. Гармонія і дисгармонія стосунків батьків і дітей у сучасних родинax // Рідна школа. – 2001. Липень. – С. 33-37.
30. Сечейко О.В. До проблеми сексуального виховання // Рідна школа. – 1999. - №1. С. 25-26.
31. Савіна М.І. Статеворольова ідентифікація дитини // Соціальний працівник. – 2006. - №23. – С. 2-27.
32. Татенко В.О. Зігмунд Фрейд і теорія сексуальності // Рад. Школа. – 1990. - №2 – С.31-36.
33. Титаренко Т. Поняття „стать” у психології особистості // Психолог. – 2003. – лютий №6. – С.13-15.
34. Титаренко Т.М. Хлопчики та дівчатка: психологічне становлення індивідуальності. – К.: Знання, 1989. – 48с.
35. Фіяло Т. Статеве виховання справа щоденна // дошкільне виховання. – 2003 - №3. – С.6-9.
36. Шлапакова І.С. Урахування психологічних особливостей статі у формуванні статевої само ідентичності особистості // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Випуск 3, частина 1. – К.: Плай, 1999. – С. 176-185.

37. Авраменкова В.В. Половая дифференциация и межличностные отношения в детской группе // Вопросы психологии. – 1987. - №5. – С. 70-78.
38. Авраменкова В.В. Половая дифференциация и сексуализация детства: Горький вкус запретного плода // Вопросы психологии. – 2003. - №5. – С. 108.
39. Агеев В.С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов // Вопросы психологии. – 1987. - №2 – С. 152-158.
40. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: прайм – ЕВРО-ЗНАК, 2001. – 321с.
41. Блонский П.П. Почерки детской сексуальности // Избр. Педагог. И психол. Соч.: В 2-х Т. / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1979. – Т.1. – С. 202-276.
42. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Педагогика, 1968. – 426с.
43. Варга А.Н. Идентификация с родителями и формирование психологического пола (Критический подход к решению проблемы) // Семья и формирование личности: Сб. научн. трудов / Под ред. А.А. Бодалева – М., 1981. – С. 10-15.
44. Вейнинггер О. Пол и характер. – М.: Терра, 1992. – 480с.
45. Всемирная энциклопедия. Философия // Под. ред. А.А. Грицанова. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2002. – 976с.
46. Игли Е. Межполовые различия в социальном поведении. – М., 1996. – 245с.
47. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб.: Питер, 2002. – 544с.
48. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Половое воспитание детей: Медико-психологические аспекты. – Изд. 2-е перераб. И доп. – Л.: Медицина, 1998. – 160с.

49. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Психогигиена пола у детей. – Л.: Медицина, 1986. – 336с.
50. Каган В.Е. Воспитателю о сексологии. – М.: Педагогика, 1991.- 256с.
51. Каган В.Е. Когнитивные и эмоциональные аспекты гендерных установок у детей 3-7 лет // Вопросы психологии. 2000. - №2. – с.65-69.
52. Колесов Д.В. Беседы о половом воспитании. – М.: „Педагогика”, 1980.
53. Колесов Д.В., Сельверова Н.Б. Физиолого-педагогические аспекты полового созревания. – М.: Педагогика, 1978 – 224с.
54. Камалина Л.О. О половом развитии и воспитании // Воспитание школьников – 1993. - №1. – С. 63-64.
55. Кон И.С. Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1988. – 320с.
56. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, 1984 – 335с.
57. Кон И.С. Психология половых различий // Вопросы психологии. – 1981. -№2. – С. 47-57.
58. Крайг Г. Психология развития. СПб.: Питер, 2001. – 992с.
59. Краткий психологический словарь / Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 431с.
60. Кле Ф., Гэри. Основы современной сексологии. 6-е международное издание. – СПб.: Питер, 2000. – 890с.
61. Крысько В.Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. Мн.: Харвест, М.: АСТ. 2000. – 384с.
62. Кулагина Н.Ю, Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Юрайт, 2001. – 464с.
63. Майерс Д. Социальная психология. – СПб.: Питер, 1999. – 688с.
64. Мид М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988. – 430с.
65. Мищеркина Е.Ю. Социокультурная концептуализация маскулинности // Вопросы психологии – 2002.- №5. – С.28-32.

66. Немов Р.С. Психология: Учебник для студентов высших педагогических учебных заведений: В 3 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – Кн..2.: Психология образования. 608с.
67. Обухова Л.Ф. Детская психология: Теории, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1995. – 360с.
68. Петрищев И.П. О половом воспитании детей и подростков. – Минск: Нар.асвета, 1990. – 160с.
69. Психоанализ детской сексуальности / З.Фрейд, К.Абрахам, К.Г.Юнг и др. – Пер. с нем. – СПб.: Союз, 1997. – 223с.
70. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд., испр и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 496с.
71. Репина Т.А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии // Вопр. Психол. – 1987. -- №2. – С. 158-165.
72. Репина Т.А. Проблема полоролевой социализации детей. – М.: МПСИ, 2004. – 288с.
73. Русалов В.М. Пол и темперамент // Психологический журнал. – Том 14. -№6. 1993. – С. 55-64.
74. Сексология: Энциклопедический справочник по сексологии и смежных областях / Редкол: Б.М.Вороник и др.: 2-е изд. – Мн.: Беларусь, 1994. – 351с.
75. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М.: Наука, 1989. – 455с.
76. Фрейд З. Почерки по психологии сексуальності – К.: Здоров'я., 1990 – 144с.
77. Фельдштейн Д.И. Психологические закономерности социального развития личности в онтогенезе // Вопросы психологии. – 1985. - №6. – с. 26-37.
78. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 287с.

79. Хиклинг М. Как беседовать с ребенком о сексе / Пар. с англ. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 208с.
80. Фролова О.Г. Половое воспитание девочек. – М.: Медицина, 1982. – 56с.
81. Хрипкова А.Г., Колесов Д.В. В семье сын и дочь: Кн.. для учителя. – М.: Просвещение, 1985. – 240с.
82. Этика и психология семейной жизни / Под ред. И.В.Гребенникова – М.: „Педагогика”, 1987. – 268с.
83. Энциклопедия сексуальной жизни для детей 10-13 лет: пер. с фр. – М.: „Дом”, „Интерпринт”, 1991. – 54с.

ДОДАТКИ